

Goran Matic
PIONIRI PROPAGANDE

1

Urednik
Zoran Kolundžija

Goran Matić

PIONIRI
PROPAGANDE
1

PROMETEJ
Novi Sad

SADRŽAJ

UVOD	7	DRUŠTVENA	
UVERTIRA.	31	TRANSFORMACIJA.	125
Srednji vek	31	Evolucija feudalnog poretka	126
Hrišćanska država	36	Gradovi-države i nacionalne države	128
Diktat pape	40	Jezik novca	133
Kriza vlasti	44	Jezik politike	141
Potpuna moć	47	Ogledala vladara	147
Eskalacija konflikta	49	Pozicija Crkve	152
RAZARANJE HEGEMONIJE	54	Jezik liturgije kao propagandni fenomen	155
Ekološki faktori	55	ŠTAMPANI MEDIJI	159
Ratovi i osvajački pohodi	59	Knjiga	159
Kulturna transmisija	61	Rukopisi	161
Nove granice sveta	64	Proizvodnja papira	165
Magija	65	Gutenberg	167
Debalans društveno-ekonomske moći	70	Štamparska eksplozija	171
Svetovna i duhovna vladavina	74	Žanr i format	179
Konstantinova darovnica	76	Pamflet	182
Teološki izazovi	78	Letak	187
Postojanje Boga	81	Plakat	192
Besmrtnost duše i zemaljski raj	85	Štampane ilustracije	193
Štampani mediji	87	Uloga štampe u transformaciji društva	194
Autentičnost teksta Biblije	89	Renesansni duh vremena	201
Reformacija i pokreti unutar Rimokatoličke crkve	90	Kulturna transmisija	203
Mehanizmi razaranja hegemonije	92	Cenzura	205
HUMANIZAM I RENESANSA	94	Kontrola štampe	210
Realizam i individualizam	96	Propagandni efekti štampe	214
Humanizam	98	MARSILIJE IZ PADOVE	217
Nova konstrukcija stvarnosti	101	Gvelf ili gibelin	217
Propagandna dimenzija renesanse	108	Ludvig IV i papa Jovan XXII	219
Humanistička teologija	109	Zaštitnik mira	221
Marsilio Ficino	113	Politika i crkva	224
Piko dela Mirandola	116	Reakcija	229
		Medijski aspekt i recepcija dela	232

VILIJAM OKAM	236	ĐIROLAMO SAVONAROLA	358
Teologija	239	Uvod	358
Filozofija i logika	242	Put do propovednika	363
Buntovnik	247	Centar gravitacije	376
Papska vlast	252	Geopolitički vrtlog	381
Sekularna vlast i politika	258	Firenca posle Medičijevih	387
Različite ocene Okamovog dela	264	Rasprava o vladavini	396
DŽON VIKLIF	267	Plasman ideja	398
O vladavini i crkvi	269	Pamfleti	400
Povoljna klima u Engleskoj	273	Rituali i karnevali	404
Osude	276	Muzika	405
Lolardi	281	Omladinski odredi	416
Lolardi posle Viklifa	284	Moralna čistoća	418
Preuranjena reformacija	290	Lomače taštine	418
Posthumni obračun u Konstancu	293	Neprijatelj umetnosti	421
JAN HUS	297	Seksualne teme	428
Predvečerje reformacije	297	Između kralja i pape	436
Husov uspon	304	Klizava nizbrdica	442
Verske kontroverze	310	Početak kraja	452
Na propagandnom frontu	314	Test vatrom	456
Disident	322	Veliki derbi	462
Sabor u Konstancu	325	Istraga	467
Proces protiv Husa	329	Meditacije	469
Presuda	333	Priznanja	474
Pogubljenje	338	Propagandno pogubljenje	477
Na Husovom putu	341	Bičevanje zvona	483
Husiti	343	Nenaoružani prorok	486
Nemoguća rehabilitacija	349	Post festum	491
		Povratak	501
		BIBLIOGRAFIJA	509

UVOD

Propaganda je stara koliko i organizovano ljudsko društvo, a pojedine njene forme protežu se u još dalju prošlost. Vekovima i milenijumima pre nego što je bila prepoznata njena samosvojnost u vidu posebne društvene discipline, alata, tehnike ili veštine, predstavljala je jednu od ključnih poluga društvenog uticaja. Transformacija drevnih kultura u rane države i civilizacije, bila je duboko prožeta propagandnom delatnošću. Davno pre toga, alati propagande prožimali su razvoj religije, magije, umetnosti, mitologije, simboličke komunikacije i medija u plemenskim zajednicama. Potka propagande prostire se u još dalju prošlost, ka intencionalnim aktivnostima i socijalnim veštinama primata. Ipak, tek su pripadnici roda Homo u potrazi za što efektivnijom adaptibilnošću, uz nove forme društvenog povezivanja, kreirali kulturni model propagande karakterističan za ljudsku vrstu.

U knjigama *Poreklo propagande* i *Drevna propaganda* opisan je kulturni iskorak ka novim modelima ljudskog povezivanja, odnosa sa okruženjem, društvenog organizovanja i uticaja na ponašanje. Davno pre ranih agrarnih i urbanih kultura, u lovačko-sakupljačkim zajednicama tekla je propagandna matrica gornjeg paleolita, u jedinstvenoj konfiguraciji šamanizma, rituala i umetnosti, i oličena u ranim vizuelnim, materijalnim i akustičkim medijima. Ta inicijalna dimenzija propagande opisana je u knjizi *Odakle dolaze duhovi*. Njene psihološke i društvene osnove analizirane su u knjizi *Temelji propagande*.

Razmatranja su pokazala postojanje strateške dimenzije propagande, sa univerzalnim karakteristikama psiholoških adaptacija, mentalnih modela i obrazaca, kao generičkim svojstvima ljudske vrste. Ta strateška dimenzija predstavlja suštinsku, ali i implicitnu stranu propagande. Mi ostvarujemo uticaj na druge ljude samim postojanjem i pojavom našeg bića, uz razne nivoe interakcije sa drugima. Pragmatične forme uti-

caja na mišljenje i ponašanje, na političkom, verskom, ekonomskom ili kulturnom nivou, predstavljaju operativne forme propagande sa eksplisnim delovanjem, tehnikama i potezima. Ove operativne forme propagande su „vidljive“, ali promenljive, i koriste je pretendenti na koridore društvene moći i propagatori raznih društvenih vrednosti i ciljeva.

Sveprisutna, trajna i često prikrivena delatnost propagande izašla je na javnu scenu tokom tranzicije društvenog sistema u ranom modernom dobu, kada je formirano i prvo ministarstvo propagande – Kongregacija za propagiranje vere. Izgradnja tog institucionalnog aspekta propagande tema je posebne knjige *Žetva duša*.

Pre nego što je Vatikan formirao ministarstvo propagande, niz ličnosti je svojim delovanjem, u prvom redu razaranjem dotadašnje ideološke hegemonije i proklamovanjem novih društvenih ideja i odnosa, odredio buduće pravce propagandne delatnosti. Tokom te tranzicije poretka, pokrenute razaranjem ekonomske osnove i ideološke hegemonije kasnog srednjeg veka, oni su manevrisali u propagandom polju nastojeći da odrede nove koordinate održivog ideološkog i institucionalnog poretka. Pojmovi kao humanizam, renesansa, reformacija i kontrareformacija, prosvetiteljstvo, politika, itd., nosili su u sebi, ne samo odrednice novih društvenih vrednosti, poretka i institucija, nego i novih društvenih kanala komunikacije i ostvarivanja uticaja.

Nekoliko vekova pre pojave štamparske tehnologije, u ideološku matricu bile su ubrizgane ideje koje su narušavale stare konvencije i otvarale nove perspektive. Onda je Gutenbergova invencija otvorila novo komunikativno poglavlje. Diskurs ideologije, uključujući religiju i politiku, počeo je da se prelijeva na sve šire društvene slojeve. Novi pogledi na čoveka i društvo, i novi modeli društvenog poretka, dobili su snažnu i masovnu medijsku promociju.

Put iz kasnog srednjeg veka u rano moderno doba, obeležile su ličnosti čije zaveštanje danas predstavlja deo uobičajenog društvenog života. U njihovim vremenima radilo se o novim pogledima na društvenu stvarnost. To se odnosi na vrednosti, norme, institucije, verovanja, nauku i druge kulturne forme. Odnosi se i na propagandu. Ona omogućava različitim idejama da krstare društvenim životom i da ostvaruju uticaj na ljudsko mišljenje i ponašanje. Njihovim kreiranjem i uz istaknuti aktivizam pojedinih istorijskih ličnosti, bio je otvoren i ubrzan proces društvene tranzicije iz srednjeg veka u moderno doba.

Prodor novih ideja u velikoj meri zavisio je od veštine njihovog plasmana u tadašnjem mnjenju dominantnih elita, a potom sve više i u široj javnosti. Iako se teško može govoriti o izgrađenoj svesti o propa-

gandnoj delatnosti između XIII i XVII veka u današnjem smislu, ona je u velikoj meri bila prisutna. Njeni alati i mehanizmi uticali su na promene osnovne kulturne matrice u društvima širom tadašnje Evrope.

Bio je to rizičan posao za mnoge začetnike novih ideja, kreatore promena, i nosioce propagandnih kampanja. O tome govore životni putevi i sudbine ličnosti opisanih u knjizi. Marsilije iz Padove i Vilijam Okam bili su ekskomunicirani tokom života, a Džon Viklif posthumno, uz spaljivanje njegovih dela i posmrtnih ostataka. Jan Hus i Điolamo Savonarola su uz ekskomunikaciju završili na lomači. Piko dela Mirandola bio je otrovan. Nikolo Makijaveli bio je proteran iz politike i diplomatije, poslova koje je najbolje poznao i obavljao. Delo *Vladar* pisao je u nadi da će mu to biti „povratna karta“ za administrativno-političku službu.

I pored izuzetnog književnog ugleda širom Evrope, Erazmo Roterdamski je stalno morao da vodi računa da ne završi na lomači neke od sukobljenih strana u zapadnom hrišćanstvu. Ekskomunicirani Martin Luter preživeo je sukobe sa Vatikanom, zahvaljujući podršci nemačkog plemstva i srednje klase. A u Engleskoj, posle uspešne propagandne kampanje na situiranju nove religije, Tomas Kromvel je 1540. završio na gubilištu. Šesnaest godina kasnije bio je spaljen njegov ključni crkveni saveznik i propagandista engleske reformacije, Kenterberijski nadbiskup Tomas Kranmer.

Njihove ideje i propagandno zaveštanje su veoma različiti, ali su svi značajni zbog doprinosa u razaranju društvenog poretka i njegove rekompozicije. Marsilije je potencirao svetovnu vlast; Okam novu logiku; Viklif svetovno vlasništvo; Hus nacionalni pokret; Savonarola kulturnu diktaturu; Makijaveli pragmatičnu politiku; Erazmo erudiciju; Luter totalnu propagandu; i Kranmer pragmatičnu propagandu.

Tranzicija srednjovekovnog poretka odvijala se kroz stalna društvena previranja, političke i verske rekompozicije, konflikte i ratove. Kroz takvu dinamiku dolazila je do izražaja dvojna priroda državnog utemeljenja, oličena u prinudi i saglasnosti. Jedan od pionira moderne istorije, Frančesko Gvičardini (1483–1540), kao osnov države video je prinudu i religiju, a njegov savremenik Nikolo Makijaveli, silu i zakon. Nekoliko vekova kasnije, Antonio Gramši (1891–1937) posmatrao je iz tadašnjeg italijanskog ugla ove dualizme kroz nove formule: sila i saglasnost; prinuda i ubeđivanje; država i crkva; političko i civilno društvo; politika i moral; nasilje i obmana, itd.¹

---

¹ Gramsci, Antonio: *Selections from Prison Notebooks*, edited and translated by Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith, ElecBook, London, 1999, str. 387.

Gramši je razvio i pojam hegemonije povezujući ga sa ekonomski dominantnom klasom, i širenjem njenog uticaja u političkom sistemu.² Njegovo viđenje hegemonije označavalo je kulturno, moralno i ideološko vodstvo, nad srodnim i podređenim društvenim grupama.

Danas se pojmom hegemonija označava politički, kulturni ili ekonomski uticaj, ili dominacija jedne nacije, etničke, ekonomske, i uopšte, uže društvene grupe nad drugima. Može da se ostvaruje upotrebom sile, ali i raznim sredstvima takozvane „meke moći“, pri čemu ključnu ulogu ima propaganda. U odnosu na nosioca hegemonije, ostali su u podređenom položaju, bez obzira na zakonske i druge regulative. Sama reč hegemonija vodi poreklo iz grčkog jezika, gde je pojam hegemon označavao vladara.

Sa hegemonijom je povezan i pojam države, kao izraz političke organizacije društva. Prema Gramšiju, „država predstavlja sveukupnost praktične i teorijske delatnosti posredstvom koje vladajuća klasa ne samo da opravdava i zadržava svoju dominaciju, već uspeva da pridobije aktivnu saglasnost onih kojima vlada“.³

U ovakvom gledištu, stanje u kome je postignut dovoljan stepen saglasnosti za funkcionisanje društvenog sistema i države, Gramši je nazvao hegemonijom. Ona predstavlja glavnu snagu države i osnovu vlasti: „Država je hegemonija zaodnuta oklopom prinude“.⁴

Gramši je bio jedan od proskribovanih marksista u Sovjetskom Savezu. Njegovo istorijsko potiskivanje, ranije kao marksističkog disidenta u Sovjetskom Savezu, i kao marksiste na Zapadu, prekinuto je naglašenim promovisanjem koncepta „otvorenog društva“, talasom plišanih revolucija i novim pogledima na pojam hegemonije. Početkom XXI veka, posthumno je iznikao kao originalni mislilac koji je integrisanjem ideja Makijavelija i Marksa, na nov način interpretirao jednačinu društvenog poretka, aktuelnu i za zapadnu liberalnu demokratiju. U središtu njegovih razmatranja, nalazili su se pojmovi hegemonije i ideologije.

Još od ranih civilizacija, hegemonija je u velikoj meri počivala na ideologiji, kao skupu ideja, verovanja i vrednosti, na osnovu kojih pojedinac i društvena grupa identifikuju stvarnost i društvene odnose. Ideologija se manifestuje kroz nekoliko funkcija. Najpre, ona obuhvata skup vrednosti, koje sugerišu i normativno opredeljuju modele ljud-

---

² Forgacs, David: *The Gramsci Reader: Selected Writings 1916–1935*, New York University Press, 2000, str. 422-423.

³ Gramsci, Antonio: *op. cit.*, str. 504.

⁴ Gramsci, Antonio: *op. cit.*, str. 532.

ske interakcije, odnosno forme i načine društvenog života. Zahtevi za korekcijom ideoloških vrednosti i propisanih normi, mogu da utiču i na slabljenje društvene kohezije i samog poretka. Takav efekat može da proizvede i nastojanje za konzerviranjem tradicionalnih vrednosti u okolnostima nužnih promena.

Ideologija ima ulogu epistemološkog filtera, jer sadrži koncept vrednosnih sudova preko kojih se određuje društveno prihvatljivo-neprihvatljivo ponašanje i organizovanje. Razaranje ove funkcije ideologije neminovno dovodi i do ugrožavanja usaglašenog modela društvenog života i hegemonije.

Vladajuća ideologija ima stratešku ulogu u stalnom reprodukovanju određene slike sveta, uz nastojanje da ona bude prikazana kao univerzalna, prirodna, racionalna, nužna i jedino moguća. Kada je široko prihvaćena, postaje deo društvene svesti i osnov hegemonije. Ona mora stalno da se održava i obnavlja propagandnim aktivnostima u najširoj javnosti. Bez aktivne uloge propagande, ideologija bi postala „izduvani balon“. Stoga društvene snage, koje su interesni nosioci određene ideologije, teže da podstaknu aktivizam intelektualnih, institucionalnih i drugih društvenih činilaca, kako bi se postiglo stanje permanentnog „samoobnavljanja ideologije“.

U političkoj teoriji, ideologija se tretira na različite načine: kao društvena svest, iskrivljena ili lažna društvena svest, „opijum za narod“, pozitivna društvena sila, na opšti ili partikularan način, pa sve do strukturne mega-ideologije, itd. Bez obzira na koji način se definiše, da li kroz objektivni antropološki pristup kao sistem socijalnih i moralnih ideja, ili sa naglaskom na iskrivljenu svest, zajednička rezultanta svih njenih formi je propaganda. Ona obezbeđuje plasman i održavanje ideja, vrednosti i normi u najširoj javnosti. Ona takođe omogućava ideološki tok i intervencije koji mogu da se ispoljavaju kao ideologija kohezije i ideologija destrukcije.

Tokom XV veka, u zapadnoj Evropi ideologija je bila čvrsto utemeljena na religiji i njenom teološkom okviru. Bila je izražena specifičnom hrišćanskom filozofijom, nazvanom sholastika. I pored izvesnog napretka u racionalnom pristupu, sholastika je bila verna „sluškinja teologije“. Pojedini njeni aspekti i otvorena pitanja, izazivali su ideološke kontroverze i nagrizali su hegemoniju, ali suštinski, bila je usmerena da potvrdi teološku kičmu sistema. I sam Makijaveli posmatrao je religiju u smislu ideologije, odnosno važnog dela sistema vladanja (*instrumentum regni*).

Kao slika sveta, ideologija u velikoj meri opredeljuje kulturnu konstrukciju stvarnosti. Ovaj konstrukt Bergera i Lukmana odnosi se na

antropološki tretman i tumačenje iskustva, ponašanja i društvenih odnosa, kroz obrasce koji proizlaze iz simboličke integracije stvarnosti. U suštini, radi se o kulturnoj izgradnji stvarnosti, definisane kulturnim obrascima. Određena je karakteristikama socijalne interakcije: socijalnim učenjem, obrazovanjem, iskustvom, tumačenjem i reakcijom na realnost, ideološkom matricom i posebno propagandom.⁵

Društveni poredak i moralni sistem nekog društva stabilan je samo ukoliko je stabilna njegova ideološka osnova. Unutrašnje koherentan poredak i moralni sistem renesansnog društva, kao ideološku osnovu imao je hrišćanstvo i njegov aparat za održavanje hegemonije. On je bio svakodnevno prisutan i prožimao je sve životne aktivnosti: putem redovne verske službe, tematskih ceremonija, rituala prolaza (rođenje, krštenje, smrt), obrazovanja, koncipiranja institucija, zakona i normi, itd. Krajem srednjeg veka hrišćanski ideolozi nisu poznavali savremene modele propagande, ali su ih u potpunosti primenjivali. Karakterisanje propagande sociologa Žaka Elila (1912–1994) odnosi se i na njihov tadašnji pristup i delovanje:

„Pojedincu se ne sme dozvoliti da se oporavi, da se sabere, da ostane netaknut propagandom, tokom bilo kog relativno dugog perioda, jer propaganda nije dodir čarobnog štapića. Zasnovana je na sporom, stalnom prožimanju. Ona stvara ubeđenja i potčinjenost kroz neprimetne uticaje koji su delotvorni samo kontinuiranim ponavljanjem. Ona mora da stvori potpuno okruženje za pojedinca, iz kojeg on nikada ne izlazi. I da bi ga sprečila da pronade spoljne referentne tačke, štiti ga cenzurisanjem svega što bi moglo da dođe spolja. Sporo izgrađivanje automatizovanih odgovora i mitova, psihološkog okruženja i predrasuda, zahteva propagandu veoma dugog trajanja. Propaganda nije podsticaj koji brzo nestaje; sastoji se od neprekidnih impulsa i udara usmerenih na različita osećanja ili misli pomoću mnogih prethodno navedenih instrumenata. Tako se uspostavlja prenosni sistem. Propaganda je neprekidna akcija, bez nedostataka i prekida: čim oslabi dejstvo jednog impulsa, obnavlja se drugim. Ni u jednom trenutku ne propušta da svog primaoca podvrgne svom uticaju. Čim jedan efekat nestane, sledi novi udar.“⁶

Hrišćanski propagandni sistem sa crkvenom službom, teologijom, *Biblijom*, ritualima, umetnošću, vizuelnim aspektima, muzikom, itd.,

---

⁵ Berger, Peter L. and Thomas Luckmann: *The Social Construction of Reality A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Penguin Books, (1966) 1991.

⁶ Ellul, Jacques: *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, Vintage Books, New York, (1965) 1973, str. 17-18.

propagirao je konstrukciju stvarnosti čvrsto držeći pojedinca u mreži uticaja. Ta hrišćanska ideologija bila je zaogrnuta plaštom nosilaca društvene moći i činila je sastavni deo hegemonije.

Prema Gramšiju, u kasnom srednjem veku, u političkoj koncepciji renesanse religija je činila temelj saglasnosti, crkva hegemonistički aparat vladajuće društvene grupe, dok je država izražavala silu. Država tadašnjeg zapadnog društva nije imala svoj ideološki aparat, odnosno svoju kulturnu i intelektualnu organizaciju, već je univerzalnu crkvenu organizaciju smatrala takvom. Tu poziciju ideološkog aparata hegemonije, papstvo i crkva nastojali da protegnu što šire, boreći se ponekad i oružanim putem za vlast, u duhu svetovnih vladara, kao na primer papa Julije II (1503–1513). Drugi vid borbe za održavanje društvene moći odvijao se teološkim inženjeringom, pozitivnim konceptima kao što su: spasenje, Božja milost, blaženstvo, prevazilaženje smrti ili raj; ali i negativnim, kao što su: čistilište i pakao, uz širok arsenal demonoloških pojmova (đavo, demoni, veštice, praktikanti magije). Pored ovih natprirodnih entiteta, formulisani su preteći koncepti izopštavanja i kažnjavanja: jeres, raskol ili šizma, otpadništvo, ekskomunikacija, interdikt, inkvizicija, itd.).

Poseban vid ideološke borbe odvijao se u samoj crkvi. On je bio prisutan još od njenog konstituisanja, kroz razne podele i korišćenje pri-nude ne samo nad vernicima, već i unutar svog aparata. Potku budućeg odvajanja crkve od sekularnih pitanja i vlasništva, obeležava slučaj Arnolda iz Breše (oko 1090–1155). Ovaj avgustinski kanonik bio je ideološki vođa Rimske komune, tokom konflikta papstva i civilnih vlasti Rima. Kombinacijom verskog radikalizma i revolucionarne retorike, na liniji građanske slobode i demokratskih prava, bio je pretnja i za papstvo, i za cara. Na kraju je bio spaljen kao pobunjenik, a ne kao jeretik. Bio je to uvod u seriju različito okarakterisanih disidenata crkve, kao što su Joakim od Flore, Petar Džon Olivi, kasnije Vilijam Okam, Džon Viklif, Jan Hus, Điolamo Savonarola, i konačno Martin Luter.

Za razliku od srednjeg veka, u novom modernom dobu religija je počela da se tretira i analizira u Makijavelijevom smislu, kao „instrument vladanja“ (instrumentum regni), ili podrška vladavini. Obrasci religije bili su duboko utkani u društvenu svest, vrednosti i norme, i izgledalo je nezamislivo da društveni život može da se odvija bez njih. O tome svedoči i kasniji jakobinski pokušaj uspostavljanja kulta „vrhovnog bića“, nasuprot Eberovom „kultu razuma“. Radilo se o pokušaju stvaranja identiteta između države i građanskog društva, tako što bi religija na diktatorski način ujedinila konstitutivne elemente države, ali nezavisno

od crkve. Bilo je to nastojanje da se očuva narodni i nacionalni život uz natprirodnu podršku, ali bez crkve.⁷

Kapilarno nagrizanje srednjovekovne hegemonije započelo je davno pre utemeljivanja srednje klase i konstituisanja ranih gradova-država sa novim formama društvenog uređenja. To kapilarno i puzajuće razaranje društvene matrice, preraspodelom ekonomske moći, često je prerastalo u incidentne i konfliktne oblike traganja za novim političkim poretkom i njegovim ideološkim pokrićem.

Odlučujući udarac na hegemoniju nije došao sa ideološkog fronta, već ekonomsko-materijalnog. Preraspodela bogatstva, uloga kapitala i interesi ekonomski moćne srednje klase, uveli su novu silu u društveni ambijent. Materijalno bogatstvo postalo je važan faktor u regulisanju društvenog poretka, afirmišući u jednačini društvene moći prividnu moć stvari, ili „nevidljivu ruku“, tražeći svoje uporište u hegemoniji. Sve bogatija srednja klasa tražila je svoj ideološki ogrtač i svoju institucionalnu poziciju.

Poredak se suštinski menjao sporim procesom, koji je Gramši nazvao „pasivna revolucija“. Radi se o „revoluciji bez revolucije“ ili „revoluciji restauracije“, odnosno procesu kojim neka društvena grupa dolazi na vlast bez kidanja društvenog tkiva, već prilagođavanjem na njega, postepeno ga modifikujući u skladu sa svojim interesima. Srednja klasa renesanse nije imala pretenzije potpune vlasti. Ona je tražila učešće u vlasti shodno njenom narastajućem ekonomskom položaju. Stoga je period tranzicije hegemonije bio opterećen svojevršnim preplitanjem pozicija i uticaja različitih učesnika tadašnje društvene utakmice.

Gramši je izveo koncept „pasivne revolucije“ iz dva osnovna politička principa:

1. Nijedna društvena formacija ne nestaje sve dok produktivne snage koje su se razvile unutar nje, ne pronađu prostor za dalje kretanje napred;

2. Društvo sebi ne postavlja zadatke za čije rešenje već nisu uspostavljeni potrebni uslovi.⁸

Njegov koncept pasivne revolucije odnosi se na društvenu transformaciju u okviru koje dolazi do strukturne promene društvene moći, sistema vlasti i institucionalnog ambijenta. Odvija se kroz propagandno i suštinsko razaranje hegemonije, i stalni pritisak na uporišta društvenog poretka. Taj pritisak može da ima različite forme, od medijsko-propagan-

---

⁷ Gramsci, Antonio: *op. cit.*, str. 387-388.

⁸ Gramsci, Antonio: *op. cit.*, str. 289.

dnog, preko blokade institucija i funkcionisanja društveno-ekonomskog sistema, pa sve do masovnih protesta i pretnji nasiljem. Uspostavljanje nove strukture vlasti ide ruku pod ruku sa afirmacijom novog sistema vrednosti unutar nove ideološke hegemonije.

Ključni mehanizmi pasivne revolucije, razaranje hegemonije i afirmacija novog poretka, sadržani su u propagandnoj delatnosti. U uslovima društveno-ekonomskog debalansa poretka, propaganda dobija na značaju kao alat kojim se razaraju, ali i brane postojeća konstitucija poretka i institucionalni ambijent.

Propagandno razaranje hegemonije uočljivo je u periodu renesanse, kada ekonomske promene i nova socijalna dinamika nisu mogli da se adekvatno izraze u dotadašnjem društvenom poretku. U osnovi razvoja renesansnog pokreta, između XIII i XVI veka, nalazile su se društveno ekonomske i kulturne promene, koje su razbijale tradicionalnu stalešku postavku srednjovekovnog društva. Razvoj gradova, trgovine i zanatstva doveo je do koncentracije bogatstva u pojedinim porodicama i stvaranja bogate srednje klase, koja je sve više nagrizala tradicionalni poredak.

Novе ekonomske snage i rađanje srednje klase, sa snažnim zahtevima za preraspodelom društvene moći, podstakli su traganje za novim ideološkim uporištima, novim odnosima društveno-ekonomskih snaga i novim institucijama. U tom traganju, revitalizovane su antičke ideje o politici. Ovaj proces odvijao se u okolnostima dinamičnog kulturnog prožimanja na širokom prostoru Evroazije, posebno na Mediteranu. Koktel kulturnih ostvarenja nezapadnih kultura, uključujući filozofska, naučno-tehnološka, ekonomska, verska, magijska, pa sve do praktičnih životnih pitanja, prelio se na teritorije zapadnog hrišćanstva.

Kako je to istakao Gramši doktrinom o hegemoniji i njenom razaranju, nova srednja klasa podstakla je izgradnju novog kulturnog aparata, kao osnove za potiskivanje starog poretka i iskazivanje svoje narastajuće društvene moći. Ovaj takmičarski aspekt, u novom kulturnom izražavanju, prihvatila su i prva dva staleža (crkva i plemstvo) u nastojanju da potvrde svoje društvene pozicije. Tako su, tokom perioda koji se naziva „renesansa“, predstavnici novih društvenih snaga, ali i nosioci tradicionalnog poretka, svi zajedno učestvovali u razaranju tradicionalne hegemonije. S tim, što su nastojanja konzervativnih snaga da iskontrolišu proces kroz očuvanje njihovih pozicija i vrednosti, dodatno kompromitovala sistem i uticala na razaranje hegemonije. Radilo se o modelu „višestrukog razaranja“ simboličkog propagandnog polja, kao ideološke kulturne matrice određenog društvenog sistema.

Razvoj štamparske tehnologije doveo je i do informativne eksplozije. Ona je omogućila širenje informacija i ideja široko izvan elitističkih krugova. Već u prvih nekoliko decenija štampe, umreženi su milioni ljudi. Time su novi nosioci ekonomske moći obezbedili pristup širokom mentalnom umrežavanju, a društvene transformacije evropskih političkih entiteta postale su nezaustavljive. Ipak, radilo se o relativno sporom procesu. Na prelazu iz srednjeg veka u rano moderno doba, pasivne revolucije bile su isprekidane i prožete traumatičnim događajima, pobunama i ratovima, i odvijale su se gotovo tri veka.

Preraspodela društvene moći odigravala se u uslovima neizgrađenosti institucionalnih mehanizama za razrešavanje protivrečnosti, i manifestovala se u nekoliko osnovnih pravaca.

Prvi bi se mogao okarakterisati kao reformsko nastojanje da se izgradi institucionalni okvir za prevazilaženje društvenih protivrečnosti. On se zasniva na zahtevu za promenama u društvenom ambijentu, formulisanju novih odnosa i postizanju društvenog konsenzusa o njima. Iza njih slede nova pravila, vrednosti, zakoni i institucije. Iza tog mehanizma stajala je srednja klasa u usponu, ali i deo dotadašnjih nosilaca društvene moći svestan nužnosti promena.

Drugi, za kojim su toliko puta posezali vladajući aparati u istoriji, zasnivao se na negiranju suštinskih protivrečnosti, nastojanju da se propagandnim mehanizmima one potisnu ili prikriju, i da se zadrže pozicije društvene moći. U takvim okolnostima, sistem se često branio određivanjem krivaca za društvene kontroverze, za podrivanje hegemonije i sprovodio je njihovo ritualno žrtvovanje. Time se protivrečnosti nisu razrešavale, nego su, naprotiv, intenzivirani društveni konflikti. Kroz njih su tradicionalni nosioci društvene moći nastojali da dodatno potvrde svoju legitimnost i ovlašćenja. To je, pre ili kasnije, dovelo do propasti sistema, koji nikako nije mogao da se održi insistiranjem na tradicionalnoj hegemoniji, opterećenoj udarom dvostrukog razaranja.

Mehanizam „dvostrukog razaranja“ suprotstavljenih konzervativaca i radikalnih reformatora, „katolički korekcionisti“ pretvarali su u „trostruko razaranje“. Ličnosti kao Vilijam Okam, Savonarola, ili Erazmo, smatrali su da su postavke društvenog sistema i njegova ideologija ispravni, ali da u praksi dolazi do odstupanja i zloupotreba. Njihovo gledište bilo je da se pozivanjem na „izvorne vrednosti“ i njihovom obnovom, sistem može korigovati i „oporaviti“.

Konzervativne snage nastojale su da sačuvaju aktuelni, ali neodrživi poredak, dodatno ga razarajući kroz konflikt sa narastajućim novim snagama u tranzicionim društveno-političkim i ekonomskim okolnostima.

U samom okrilju imali su „katoličke korekcioniste“ koji su nastojali da umerenim intervencijama i pozivanjem na izvorne vrednosti, povrate moralnu dimenziju katoličanstva. Radikalne reformističke snage rušile su ideološki i institucionalni poredak zalaganjem za revolucionarne, nove ideje, proklamujući novi i održivi društveni sistem.

U okviru trostrukog razaranja hegemonije, za razliku od konzervativaca i radikalnih reformatora, korekcionisti su bili opredeljeni za umerenu reformu i kompromis. To podseća na onu poznatu poziciju nosilaca društvene moći u različitim društveno-ekonomskim sistemima u XX veku, zasnovanu na tvrdnjama da je društveno-politički sistem dobar, ali ne funkcioniše zbog grešaka i zloupotreba. To je pravdano tvrdnjama kako zbog različitih opstrukcija, birokratskih kočnica, zloupotreba, korupcije, i krivaca, „mangupa u našim redovima“, ne mogu da se realizuju zacrtani ciljevi. U realnosti, bio je revitalizovan proces s početka ranog modernog doba – razrešavanje protivrečnosti društvenom tranzicijom ka novom društvenom modelu i njegovoj institucionalnoj strukturi. Tamo gde protivrečnosti nisu mogle da se razreše tranzicionim modelom i uz propagandnu korekciju ideologije, po pravilu je dolazilo do nasilnog prekomponovanja društvenih odnosa.

Tendencije da se tradicionalna ideologija, poredak i nosioci vlasti, između XIII i XVI veka, dovedu u raskorak sa novom kulturnom konstrukcijom stvarnosti u povelju, predstavljaju karakterističan primer razaranja hegemonije. Tadašnje razaranje simboličkog poretka, sistema društvenih vrednosti i institucija, dovelo je do tranzicionog perioda, u kome su se manifestovali različiti idejni koncepti, nesigurnost, razočaranost, nihilizam i nasilje. Jedna od posledica razaranja simboličkog poretka i deinstitucionalizacije, bila je izražena atmosferom straha od sila zla: đavola, zlih duhova, demona, veštica i praktikanata magije. Za poljuljanu poziciju u realnom svetu, crkva je potražila pojačanje uvodeći demonološke legije iz natprirodnog. U takvim okolnostima, pretendenti na društvenu moć, ali i šira populacija, bili su upućeni na konflikt unutar „polja straha“, ukrštajući svoje ljudske sudbine sa natprirodnim entitetima i moćima. U tom konfliktu, moć propagande odigrala je stratešku ulogu brisanjem granica između fizičkog i natprirodnog sveta.

Kulturna konstrukcija stvarnosti bila je funkcionalno instrumentalizovana od strane različitih društvenih struktura, kako konzervativnih, tako i novih društveno-ekonomskih snaga u nastajanju. Nove snage nastojale su da se u tranzicionom konfliktu izbore za pozicije u koridorima društvene moći, i da ih institucionalizuju. Crkva je pokušavala da održi svoju poziciju srednjovekovnog ideološkog aparata hegemonije.

Stoga je na putu uklanjanja protivnika svako mogao da bude označen kao remetilački faktor, na bilo kojoj strani. O tome svedoče masovni iracionalni pogromi jeretika i praktikanata magije u zapadnom hrišćanstvu tokom ranog modernog doba, širom Evrope. Iako je danas uvreženo mišljenje o „srednjovekovnom lovu na veštice“, on se odigrao u punoj efektivnosti tek u ranom modernom dobu. Ova tema je posebno obrađena u knjizi *Kralj strah*.

Alate društvenog uticaja masovnih razmera, svim stranama u razaranju hegemonije, obezbedio je Johan Gutenberg, razvojem nove štamparske tehnologije. To je omogućilo da se društveni konflikti sa oružanih dejstava i nasilja, postepeno prenesu i izraze kroz štamparske kampanje, masovne medijske uticaje i šira intelektualna sučeljavanja, uz traženje podrške za stvaranje novih institucija i zakona. Iza tih sučeljavanja, formiranja i konsolidacije novih institucija, i dalje su gorele lomače sa nestomišljenicima, ali je ta surova praksa postepeno utihnula. Mehanizmi nasilja i prinude počeli su da se povlače pred rezultatima sve moćnijeg delovanja propagande i njenim alatima uticaja, koje je preuzimala srednja klasa. U toj tranziciji od prinude ka propagandi, novi modeli društvenog uticaja nosili su sve raskošnije i privlačnije propagandno ruho.

Kraj srednjeg veka istakao je prisustvo različitih društvenih grupa unutar političkog tela. Postojanje različitih društvenih grupa, sa različitim interesima, ne bi trebalo nužno da bude destruktivna sila u političkom društvu. Iako su od samog početka naglašene ekonomsko-političke stratifikacije bili prisutni ideali jedinstva političkog tela i legitimacije političkog vođstva, nije bilo saglasnosti o sredstvima za njihovo ostvarivanje. Koncept vlasti zasnovan na širokoj saglasnosti ili volji naroda, prema Makijaveliju, ispostavio je vladajućim garniturama nove zahteve. U prvom redu radilo se o korišćenju „uspešnog lukavstva“ (fortunate astuteness).⁹ To je podrazumevalo sposobnost predstavljanja užih i sebičnih ciljeva, kao opšte korisnih i altruističkih. U okolnostima stalnog proširivanja društvenog korpusa zainteresovanog za učešće u vlasti i njenom oblikovanju, bilo je neophodno i širenje zone uticaja vlasti.

Ekspanzija štamparske delatnosti, dinamična produkcija i dostupnost sve širim slojevima stanovništva, načinili su knjigu i druge štamparske proizvode, strateškim propagandnim sredstvima. Štampane na nacionalnim jezicima, obogaćene ilustracijama, knjige su dopirale do običnog naroda, kome su dotadašnji rukopisi bili nedostupni. Leci,

---

⁹ Machiavelli, Nicolo: *The Prince* (transl. Peter Bondanella), Oxford University Press, 2005, str. 34-35.

pamfleti i plakati sa aktuelnim temama i događajima, obezbeđivali su dinamično odvijanje propagandnog toka u sve široj populaciji. U njemu su se ispoljavali različiti interesi i ciljevi. Prema Makluanu, štampa je stvorila eksploziju „mnogoznačnosti“. „Gutenbergova galaksija“ dovela je do dezintegracije starog, integrisanog poretka, ka naglašenom individualizmu. Afirmisala je komunikaciju u kojoj se ispoljava različito tumačenje stvarnosti.¹⁰ Ta „mnogoznačnost“, prezentovana kroz poplavu knjiga i drugih štampanih medija, u značajnoj meri je oblikovala novu policentričnu konstrukciju stvarnosti.

Pojava štampe ne samo da je podstakla i raširila intelektualnu klimu u populaciji, već je bila u stanju da na masovnom planu zasipa javnost lažima, raznim trikovima, vulgarnostima i da podilazi niskim strastima. Njena propagandna funkcija došla je do izražaja u političkim kampanjama, previranjima, konfliktima i borbi za vlast.

Novi štampani mediji uzbukali su tradicionalnu ideološku postavku društva. Zapadno hrišćanstvo preuzelo je knjigu kao svoj strateški medij, štampajući *Bibliju*, teološke rasprave, priručnike i obrazovne knjige. Ali, preuzeli su je i drugi učesnici društvene utakmice. Štamparska revolucija i širenje pismenosti, nosili su u sebi i propagandnu revoluciju. Ubrzo je knjiga, uz pamflete i letke, postala i medij reformatora, neistomišljenika, disidenata, različitih verskih i političkih opcija, ali i sekularnih i naučnih snaga u povoju.

Rimokatolička crkva uvela je formalnu cenzuru za nepodobne knjige i obračun sa autorima, dok su protestanti to isto činili bez formalnog Indeksa i inkvizicije. Bio je to uzaludan posao. Iako su mnogi nosioci novih ideja bili proskribovani, pa i stradali, njihove ideje su opstale i uticale na stvaranje novih vrednosti i novog društvenog poretka. Renesansni, a posle i reformatorski idejni pokret, pokrenuli su zapadnu civilizaciju iz vekovnog dremeža i zaostajanja za idejnim bogatstvom istočnih kultura. Oni su iznedrili korpus ideja koje su odlučujuće uticale na formiranje nove konstrukcije stvarnosti i traganje za čovekovim mestom u univerzumu.

Pogled na Evropu krajem srednjeg veka pokazuje Evropu različitosti. I pored dominantnog klerikalnog i plemićkog korpusa, aktivnosti crkvenih reformatora, humanista, filozofa, umetnika i naučnika, istraživača i trgovaca, ranih političara i javnih zvaničnika, uticale su na razvijanje nove društvene svesti i prihvatanje različitosti. To je dovelo

¹⁰ McLuhan, Marshall: *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, University of Toronto Press, 1962.

do razgradnje tradicionalnog poretka, utemeljenog na srednjovekovnom hrišćanskom pogledu na svet.¹¹

Gde je danas ta Evropa različitosti? Već decenijama se povija pod udarima ideološkog nametanja jednoobraznosti, uz dirigovane agende i razne forme represije. Medijski monopoli i hipermedijalizacija, održavaju čvrst ideološki kurs. Preko njih se kreira i održava konstrukcija stvarnosti u kojoj su sve zamagljeniji interesi najširih društvenih slojeva. Ovoga puta centar tog propagandnog oktopoda sa plasmanom ideološke hegemonije, nije u Vatikanu, već u Briselu i Vašingtonu. Geopolitika i unutrašnja politika država kolektivnog Zapada ispoljavaju se kroz sveobuhvatnu i kontrolisanu medijsku agendu. Bogatstvo elita, moć njihove uslužne državno-političke birokratije, kao i modeli vladanja i propagande, sve više podsećaju na društveni model predmodernog doba. Umesto tadašnje ideološke hegemonije oličene u hrišćanstvu, sada je na sceni ideologija liberalizma sa sekularnim sveštenstvom i beskompromisnom borbom za kulturne vrednosti koje nameću elite.

Nekada su intelektualci raznih orijentacija stupali na poprište bitke za razaranje poretka i kreiranje nove kulturne konstrukcije stvarnosti: humanisti, konzervativci, korekcionisti, reformatori, kontra-reformatori, i prosvetitelji. Erazmo je nastupao sa likom Ludosti, i papom Julijem II pred zaključanim vratima raja. Mor i Kampanela pokrenuli su utopijski literarni ciklus nove alternativne realnosti, a Fransoa Rable je „grotesknim realizmom“ poručivao da se živi radosno i hedonistički, rugajući se ideologiji koja poriče telesni život. Makijavelijev zabranjeni književni opus posthumno se borio sa trupama verskih i političkih protivnika. Kramer i Sprenger su demonološkim bestselerom *Malj veštica* doprineli razbuktavanju lova na veštice i praktikante magije u narednih nekoliko vekova.¹² Ta demonološka bitka uticala je na razaranje hegemonije radikalizacijom do apsurd.

Marsilio Ficino i Đordano Bruno izneli su na javnu medijsku scenu magiju, a Piko kabalu i novu poziciju čoveka u univerzumu. Kopernik, Galilej i Kepler potencirali su nauku i novu kosmologiju. Literarni opus Dantea, Petrarke i Bokača štampao se na narodnom jeziku umrežavajući humanističke i nacionalne slojeve. Luter je pored nove teologije afirmisao radost života, potiskujući ideologiju pokornosti i skrušenosti.

---

¹¹ Denton, Jeffrey: *Orders and Hierarchies in Late Medieval and Renaissance Europe*, Macmillan Press, 1999, str. 5.

¹² Mackay, Christopher S.: *The Hammer of Witches: A Complete Translation of the Malleus Maleficarum*, Cambridge University Press, 2009.